

УДК 811.161.1'373

Піскунов О. В., Рябініна І. М.

**РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРАМОВНИХ СТАНІВ У СТУДІЯХ УЧЕНИХ
КАЗАНСЬКОЇ ШКОЛИ ТА УКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ 30-Х РР. ХХ СТ.**

Розглянуто особливості моделювання мовної історії в працях учених Казанської школи І.О. Бодуена де Куртене і В.О. Богородицького та українських вчених 30-х рр. ХХ ст. Поряд з теорією «родовідного дерева», яка пояснювала походження мов індоєвропейської сім'ї шляхом поступового діалектного дроблення прамови та була представлена у вигляді схеми, що нагадувала гіллясте дерево, існувала і «хвильова» модель Й. Шмідта, яка ілюструвала ідею поступовості переходів від одних мовних груп до інших і багатосторонність їх взаємозв'язків.

Ключові слова: реконструкція, дивергентно-конвергентний характер, модель, теорія «родовідного дерева», «хвильова» теорія.

Піскунов А. В., Рябинина И. Н. Реконструкция праязыковых состояний в работах ученых Казанской школы и украинских ученых 30-х гг. XX ст. – Статья.

Рассмотрены особенности моделирования языковой истории в трудах ученых Казанской школы И.А. Бодуэна де Куртене, В.А. Богородицкого и украинских ученых 30-х гг. XX ст. Наряду с теорией «родословного дерева», которая объясняла происхождение языков индоевропейской семьи путем постепенного диалектного деления праязыка и была представлена в виде схемы, которая напоминала ветвистое дерево, существовала и «волновая» модель И. Шмидта, которая иллюстрировала идею постепенности переходов от одних языковых групп к другим и многосторонность их связей.

Ключевые слова: реконструкция, дивергентно-конвергентный характер, модель, теория «родословного дерева», «волновая» теория.

Piskynov O. V., Ryabinina I. M. Reconstruction of the parent language states in the researches of the scientists of the Kazan school and Ukrainian scientists of the 30-ies of the XX century. – Article.

The article deals with modelling of language history in the works of scientists of Kazan linguistic school I.A. Baudouin de Courtenay, V.A. Bogoroditsky and the Ukrainian scholars of the thirties of the XX century. Alongside with the “language tree” theory that explained the origin of Indo-European languages by means of gradual dialect division of the parent language and looked in the form of the diagram similar to the branchy tree, the “wave” theory originated by J. Schmidt that presented the idea of gradual transfer from the definite language groups to the other groups and many-sidedness of their relations existed.

Key words: reconstruction, divergent-convergent character, model, language tree theory, wave theory.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Методика реконструкції в лінгвістиці – одна з пріоритетних проблем лінгвістичної історії. Дослідники сходяться в тому, що методика моделювання мовної історії в працях мовознавців XIX – початку XX ст. виходила з теорії «родовідного дерева» та «хвильової» теорії. Б.А. Глинський зазначає, що в процесі прогресу науки модельне пояснення завжди переростає в немодельне, тобто пояснення через закон (теорію) власної предметної області об'єкта. У такому разі модельне пояснення не замінюється теоретичним поясненням, а поступово переростає в нього. Відбувається процес «демоделізації», що доводить відсутність абсолютної межі між модельним і теоретичним поясненням [10, с. 194–195]. Б.О. Серебренніков з виникненням «хвильової» теорії пов'язує зародження методів лінгвогеографії [22, с. 121–122]. Сучасні вчені зазначають, що модель «родовідного дерева» повинна бути охарактеризована як динамічна модель, що схематизує процес мовної дивергенції, а «хвильова» модель – як статична модель, що демонструє синхронні генетичні взаємозв'язки мов на певному етапі минулого; ці моделі доповнюють одна одну [13, с. 21–22].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Т.С. Шарадзенідзе зазначає, що наприкінці XIX ст. – на початку XX ст. деякі лінгвісти піддають критиці принципи теорії спорідненості

та генеалогічної класифікації мов (Г. Шухардт, Й. Шмідт, І.О. Бодуен де Куртене), що зумовлене виникненням певних труднощів порівняльно-історичного вивчення споріднених мов, але від цих принципів не відмовляються. Досліджуючи мовну дивергенцію, вони виявили труднощі, які створюють змішані мови для встановлення спорідненості та генеалогічної класифікації. Однак твердження про змішаний характер усіх мов, як вважає Т. С. Шарадзенідзе, є дискусійним [27, с. 68, 71].

Формулювання мети і завдань статті. Метою статті є дослідження поглядів мовознавців Казанської школи І.О. Бодуена де Куртене та В.О. Богородицького і українських мовознавців 30-х рр., зокрема А.Ю. Кримського, П.О. Бузука, Є.К. Тимченка, К.Т. Німчинова, І.І. Огієнка, С.Й. Смаль-Стоцького, М.К. Грунського, В.М. Ганцова, Л.А. Булаховського щодо реконструкції прамовних станів. Зазначені вище моделі мовного розвитку в працях мовознавців Харківської та Московської шкіл були досліджені сучасними лінгвістами [11; 18], а праці учених Казанської школи та українських мовознавців 1930-х рр. потребують подальшого дослідження. У статті передбачається розв'язання таких завдань:

1) висвітлення теоретичних поглядів І.О. Бодуена де Куртене та В.О. Богородицького й українських мовознавців 30-х рр. на реконструкцію прамовних станів;

2) оцінка відповідних концепцій з позицій сучасного мовознавства.

Виклад основного матеріалу. Методика моделювання конкретних генетичних відношень між мовами на індоєвропейському матеріалі в компаративістиці другої половини XIX ст. спричинила виникнення моделі «родовідного дерева» А. Шлейхера, яка пояснювала походження мов індоєвропейської сім'ї шляхом поступового діалектного дроблення прамови та була представлена у вигляді схеми, що нагадувала гіллясте дерево, і «хвильової» моделі Й. Шмідта, яка ілюструвала ідею поступовості переходів від одних мовних груп до інших і багатосторонність їх взаємозв'язків. Отже, поряд із теорією «родовідного дерева» виникла заснована вже на принципі лінгвістичної безперервності теорія, яка моделювала походження мов у вигляді поступових переходів від одних мовних груп до інших на тлі тісного їх контактування (зважаючи саме на конвергенцію).

Розглянемо ставлення представників Казанської школи до теорії «родовідного дерева», «хвильової» теорії та теорії дивергентно-конвергентної еволюції мови. Треба підкреслити, що представники Казанської школи не мали однакової точки зору на проблему моделей мовного розвитку. І.О. Бодуен де Куртене відносив мовознавство до «історико-психологічних» наук, які користуються індуктивним методом; на думку мовознавця, «точне з'ясування якісного розвитку <...> залишається тільки благим побажанням, залишається тільки недосяжним ідеалом» [4, т. 1, с. 253]. При цьому в процесі вивчення мови важливішим є дослідження саме «живих» мов [4, т. 1, с. 349].

Щодо моделей мовного розвитку, то, за словами І.О. Бодуена де Куртене, він надає «рішучу перевагу так званій «теорії хвиль» перед «теорією родовідного дерева», але тут же лінгвіст відзначає ваду першої, коли «мова розглядається <...> як щось незалежне від людини», закидаючи той факт, що так «звані мови не мають дійсного існування» [4, т. 2, с. 187–188]. Як на недоліки «теорії хвиль» мовознавець вказує на мовне спілкування та фактор географічний, які тим чи іншим чином були притаманні реконструйованим мовам [4, т. 2, с. 187–188].

Однак слід звернути увагу на деякі студії І.О. Бодуена де Куртене, у яких можна прослідкувати схильність до дивергентного характеру реконструкцій. Мовознавець на матеріалі польської мови досліджує зміни, «коли в результаті намагання до полегшення в напрямку центробіжного, в напрямку фонаційному наступив розпад першопочаткового голосного звуку *e* на два, на *e* і на *o*: *o* розвинулось перед «твердими» передньоязиковими приголосними звуками, тобто перед *t, d, s, z, n, l, r*, а *e* залишилось в усіх інших сполученнях, перш за все перед «м'якими» передньоязиковими приголосними звуками *c', dz', s', z', n', l', r' > r(ri)*» [4, т. 1, с. 238].

В.О. Богородицький також звертався до дивергентної моделі мовного розвитку, коли йдеться про історичний розвиток російської мови: «Справді, арієвропейська прामова, як кожна мова, повинна була у своєму розвитку сформувати діалекти, які все більш розходилися між собою і перетворились на самостійні мови, які, у свою чергу, послужили прामовами нових мовних гілок» [2, с. 384].

На фонетичному рівні В.О. Богородицький наводив приклади, що показують дивергентно-конвергентний характер змін звуків, які з часом стали історичними чергуваннями. Так, мовознавець подає приклади «розгалуження (дивергенції) одного початкового звука на два і більше звуків (напр. *o* на *o, â* і *ъ* або *к* на *к* і *ч*), але <...> звукові зміни можуть вести також до збігу (конвергенції) двох і більше звуків різного походження в одному звуці» [2, с. 64, 131]. В.О. Богородицький наводить повноголосні форми як приклад дивергенції [2, с. 94, 131], а також надає приклади конвергентних процесів. Так, лінгвіст реконструює появу деяких приголосних на слов'янському ґрунті від праіндоєвропейських звуків.

Як приклад реалізації дивергентної моделі на фонетичному рівні можна навести розвиток *ъ* і *ь*, коли «короткі голосні *ъ (ÿ)* і *ь (i)*, які знаходяться в різних позиціях в слові, змінюються в двох різних напрямках, а саме: ті короткі *ъ* і *ь*, які знаходились в кінці слова або в інших слабких позиціях, поступово слабіли і нарешті зникали, а ті, які посідали сильну позицію в слові, поступово посилювались, змінючись в напрямку до голосних *o* і *e*» [2, с. 421].

Учені Казанської школи моделювали вищезазначені дивергентно-конвергентні процеси на основі виділення етапів еволюції звуків, причому найдавніші етапи вони реконструювали в дусі дивергентної теорії «родовідного дерева» з віднесенням архетипів і фонетичних законів до праіндоєвропейського, балто-слов'янського, праслов'янського, «спільноруського» етапів [2, с. 383–385]. Згідно з В.О. Богородицьким, ми маємо «мову праруську, яка розпалась на два головні діалекти – північний і південний» [2, с. 417–419]. Процедура реконструкції у працях учених Казанської школи передбачає послідовний ретроспективний розгляд фонетичних змін від «арієвропейської прамови» (праіндоєвропейської) до «литво-слов'янської» (балто-слов'янської), «слов'янської прамови» (праслов'янської), «руської прамови» (прасхіднослов'янської) [2, с. 385–431] до історичного часу, який мовознавець датує XI сторіччям. При цьому В.О. Богородицький, розглядаючи фонетичні зміни епохи «литво-слов'янської єдності» (балто-слов'янської), вказує на необхідність «досліджувати мовні процеси в тій і в іншій гілці окремо, начебто тимчасово припускаючи, що кожна з них розвинулась самостійно з прамови; при цьому явища повинні розміщуватися за епохами, по-

чинаючи від прамовного арієвропейського стану і до пізнішого» [2, с. 390]. Мовознавець встановлював схожі звукові явища, порівнюючи явища з різних мов. Але, як відмічають сучасні мовознавці, В.О. Богородицький не об'єднував типологічні та порівняльно-історичні дослідження [1, с. 175]. Як доказ можна навести висловлення стосовно мети дослідження, коли необхідно «йти все далі й далі в глибину часів, до виявлення глотогонічних питань і до гіпотетичної побудови загального родовідного дерева людських мов» [3, с. 9–10].

Певним внеском у мовознавчі дослідження стали твердження українських учених про методи дослідження історії мовних явищ.

М.К. Грунський наголошував, що «метода порівняння розгортає найширші перспективи <...> і оця порівняльна метода з генетичним характером тільки і дасть змогу ввійти в життя самого слова» [12, с. 11].

На думку П.О. Бузука, «історичне вивчення мови, що відбудовує її минуле життя, є в той же час порівняльним» [5, с. 104]. Іншим підтвердженням думки П.О. Бузука про поєднання історичного та порівняльного аспектів при дослідженні історії мовних явищ може бути таке твердження: «той самий порівняльний метод, який, проте, мусить перевірювати свої висновки методом історичним» [7, с. 8]. Мовознавець вказує на додаткові завдання цього методу, а саме «спостереження над так званими винятками з того чи іншого звукового закону, аналіз лексичних стосунків слов'янських мов з іншими мовами і наслідків, здобутих слов'янською археологією» [7, с. 8]. Це підкреслюють і сучасні лінгвісти [21, с. 58].

Можна стверджувати, що таке трактування методу певною мірою перекликається з твердженнями представників Московської школи. Подібної точки зору дотримувалися П.Ф. Фортунатов [25, с. 24], О.О. Шахматов [26, с. 14], В.К. Поржезинський [20, с. 1].

На переваги порівняльно-історичного методу вказує К.Т. Німчинов. На думку мовознавця, «прамова є пункт-осередок зародження й поширення певних мовних явищ», але далі він дотримується дельбрюківського розуміння прамови, а саме «більш чи менш зручної гіпотези, зручної для пояснення цілого ряду мовних фактів». [17, с. 20–21]. І в цьому дослідженні мовних фактів, за словами лінгвіста, «найкориснішим, найточнішим знаряддям відкривати закономірність і розподіл явищ звукового розвитку буде метод історично-порівняного вивчення поодиноких ізоглос» [17, с. 21].

На відміну від представників Харківської та Московської лінгвістичних шкіл, які намагалися отримати достовірні результати шляхом реконструкції «проміжних прамов», українські мовознавці 30-х рр. XX ст. мали дещо іншу точку зору в аспекті прамови та її відтворення.

К.Т. Німчинов вказує на існування східнослов'янської прамови: «східнослов'янський язик мав дуже коротку добу свого існування, та незабаром після виділення зі спільного слов'янського праязыка в ньому позначилися діалектні відміни» [17, с. 38–39]. Він вважав реальним фактом існування прасхіднослов'янської (давньоруської) мови, але вона існувала дуже короткий час [17, с. 38–39].

П.О. Бузук робить огляд концепцій і надає таке визначення терміну «прамова»: «група схожих мов з'явилась з однієї спільної мови, яку ми називаємо прамовою». Одночасно мовознавець робить закид про гіпотетичність відтворення прамови, оскільки існує брак документальних свідчень [5, с. 105; 6, с. 172]. На слов'янському ґрунті П.О. Бузук виділяє праслов'янську мову, якій передувала епоха балто-слов'янської єдності [5, с. 108–109; 6, с. 176–177]. А характеризуючи праслов'янську мову, П.О. Бузук вказує на складність і неоднорідність праслов'янської мови; відтворити мовні процеси праслов'янської мови можливо «тільки в період, який передував її розпаду на окремі наріччя» [5, с. 109; 6, с. 177]. Більш глибоке вивчення праслов'янської мови можливе шляхом залучення даних індоєвропеїстики [5, с. 109].

У спільній праці з О.О. Шахматовим А.Ю. Кримський визнає існування «спільноруської прамови» [15, с. 24].

С.Й. Смаль-Стоцький скептично ставився до прамови, характеризуючи її як «тільки зіставлення до купи того, що слов'янським наріччям чи мовам в означеній давнішій чи пізнішій добі їх розвитку було спільним і що аналіз мовний добуває із прикмет, одержаних в пізніших часах, а не втрачених» [23, с. 86]. Щодо процедури реконструкції мовознавець висловлює думку, що «зреструктурувати праслов'янську мову не можна, і це не є ані предметом, ані завданням науки» [23, с. 99].

І.І. Огієнко виділяє праслов'янську (спільнослов'янську) прамову [19, с. 141–147] і відкидає існування спільноруської прамови [19, с. 149–150]. Він вважає, що українська, білоруська та російська мови існували окремо. Мовознавець красномовно дає назву розділу «Спільної «руської» мови ніколи не було» [16, с. 26–28].

Схожої точки зору дотримується і Є.К. Тимченко, який застерігає, що «ми не потребуємо вже творити мовних міфів у постаті праруської, прapівнослов'янської та прapахiднослов'янської мови, бо з наукового погляду такі фікції не тільки не потрібні, ба навіть шкідливі, не вносячи нічого в розуміння мовних явищ, вони творять тільки фальшиві генеалогії та підпирають політичні аспірації» [24, с. 43].

В.М. Ганцов піддавав критиці шахматівську концепцію спільної праруської мови, яка є «докладна логічно, разом з тим дуже нереальна, бо

зв'язана з єдністю етнічною, вимагає для спільного мовного життя обмеженості територіальної та занадто штучно прив'язує до короткої спільної праруської доби <...> всі аналогічні явища у східнослов'янських мовах» [9, с. 236; 14].

Л.А. Булаховський піддавав сумніву тезу, «що в X–XIII ст. східнослов'янська мова ще була мало розчленована на діалекти» [8, с. 6].

Висновки. Отже, можна зазначити, що І.О. Бодуен де Куртене та В.О. Богородицький при моделюванні мовної історії слов'янських мов зверталися до практики дивергентно-конвергентного пояснення мовних фактів. Перспективи подальших досліджень у цій галузі є очевидними з огляду на постійне поповнення запасу фактичного матеріалу, яке вимагає нових узагальнень і висновків у цій галузі.

Література

1. Березин Ф.М. История лингвистических учений / Ф.М. Березин. – М. : Высш. школа, 1975. – 304 с.
2. Богородицкий В.А. Общий курс русской грамматики. Из университетских чтений / В.А. Богородицкий. – Изд. 4-е, доп. – Т. VI. – Казань, 1913. – 553 с.
3. Богородицкий В.А. О научных задачах татарского языкознания / В.А. Богородицкий. – Казань : Татгосиздат, 1935. – 15 с.
4. Бодуэн де Куртене И.А. Избранные труды по общему языкознанию : в 2 т. / И.А. Бодуэн де Куртене. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 1. – 1963. – 384 с. – Т. 2. – 1963. – 391 с.
5. Бузук П.А. Очерки по психологии языка / П.А. Бузук. – Одесса, 1918. – 140 с.
6. Бузук П.А. Основные вопросы языкознания / П.А. Бузук. – 2-е изд. – М., 1924. – 218 с.
7. Бузук П.О. Нарис історії української мови. Вступ. Фонетика і морфологія, з додатком історичної хрестоматії / П.О. Бузук. – К., 1927. – 98 с.
8. Булаховский Л.А. Исторический комментарий к литературному русскому языку / Л.А. Булаховский. – 2-е изд. – К., 1939. – 323 с.
9. Ганцов В.М. Коротка історія української мови. 1. Вступ і звучання / В.М. Ганцов ; Видання етнологічно-діалектичної секції Одеської комісії краєзнавства при ВУАН // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – 1925. – Кн. V. – С. 252–267.
10. Глинский Б.А. Моделирование как метод научного познания: гносеологический аспект / Б.А. Глинский, Б.С. Грязнов, Б.С. Дынин, Е.П. Никитин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1965. – 248 с.
11. Глушенко В.А. Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / В.А. Глушенко ; відп. ред. О.Б. Ткаченко ; НАН України, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні. – Донецьк, 1998. – 222 с.
12. Груньський М.К. Основи та проблеми сучасної лінгвістики / М.К. Груньський // Записки історико-філологічного відділу Української Академії наук. – 1929. – Кн. XXIII. – С. 1–18.
13. Климов Г.А. Методика лингвогенетических исследований (Введение) / Климов Г.А. ; отв. ред. Б.А. Серебренников // Общее языкознание: методы лингвистических исследований. – М. : Наука, 1973. – С. 9–33.
14. Ковалів П.К. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими мовами / П.К. Ковалів // Історія української мови : хрестоматія. – К. : Либідь, 1996. – С. 226–250.
15. Кримський А.Ю. Українська мова, звідки вона взялася і як розвивалася / А. Кримський // А.Ю. Кримський, О.О. Шахматов / Нариси з історії української мови та хрестоматія з пам'яток письменської староукраїнщини XI–XVIII вв. – К. : Друкарня Української академії наук, 1924. – С. 87–128.
16. Мосенкіс Ю.Л. Українська мова у євразійському просторі: Трипільська генеза милозвучності та віддалені родинні зв'язки / Мосенкіс Ю.Л. – К. : Видавничий дім А + С, 2006. – 224 с.
17. Німчинов К.Т. Український язык у минулому і тепер / К.Т. Німчинов. – 2-е вид. – К. : Державне вид-во України, 1926. – 90 с.
18. Овчаренко В.М. Теорія «родовідного дерева» та «хвильова» теорія в українському мовознавстві (XIX ст. – 20–30-х рр. XX ст.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.15 «Загальне мовознавство» / В.М. Овчаренко. – Донецьк, 2003. – 20 с.
19. Огієнко І.І. Історія української літературної мови / І.І. Огієнко // Історія української мови : [хрестоматія] / упор. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 137–160.
20. Поржезинский В.К. Важнейшие моменты в истории сравнительного языковедения. (Пробная лекция, прочитанная в Моск. ун-те в окт. 1895 г.). – Варшава, 1897. – 26 с.
21. Романович Е.М. П.А. Бузук / Е.М. Романович, Е.К. Юревич. – Мінск : Выдавецтва «Навука і техника», 1969. – 104 с.
22. Серебренников Б.А. Методы лингвогеографических исследований / Б.А. Серебренников // Общее языкознание. Методы лингвистических исследований / ред. Б.А. Серебренников. – С. 120–167.
23. Смаль-Стоцький С.Й. Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення / С.Й. Смаль-Стоцький // Історія української мови : [хрестоматія] / упор. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 48–119.
24. Тимченко Є.К. Слов'янська єдність і становище української мови в слов'янській родині / Є.К. Тимченко // Історія української мови : [хрестоматія] / упор. С.Я. Єрмоленко, А.К. Мойсієнко. – К. : Либідь, 1996. – С. 38–48.
25. Фортунатов Ф.Ф. Сравнительное языковедение: общий курс // Ф.Ф. Фортунатов / Избр. труды : в 2 т. – М. : Учпедгиз, 1956. – Т. 1. – С. 21–197.
26. Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка. Исторический процесс образования русских племен и наречий / А.А. Шахматов. – Петроград, 1916. – Ч. 1. – 146 с.
27. Шарадзендзе Т.С. Родство языков, процессы дивергенции, конвергенции и соответствующие им классификации языков / Т.С. Шарадзендзе / Теоретические основы классификации языков мира. Проблемы родства / ред. Б.А. Серебренников. – М. : Наука, 1982. – С. 63–107.